

Кудряшова О.В.,
к.філол.н., в.о.доцента кафедри української
літератури та компаративістики Київського
міського педагогічного університету
ім. Б.Д.Грінченка

Звукова організація поеми Тараса Шевченка «Відьма»

У статті досліджується поема Т.Шевченка «Відьма» у створенні контакту «текст – реципієнт» на різних рівнях звукової побудови: від алітерацій, асонансів до рими (внутрішньої та кінцевої), що є однією зі складових феномену поета.

Ключові слова: поема, образ, звук, алітерація, асонанс, рима, музичне інструментування.

В статье исследуется поэма Т. Шевченко «Ведьма» в создании контакта «текст – реципиент» на различных уровнях звукового построения: от аллитераций, ассонансов до рифмы (внутренней и конца строк), которые составляют одну из составляющих феномена поэта.

Ключевые слова: поэма, образ, звук, аллитерация, ассонанс, рифма, музыкальная инструментовка.

The author examines Shevchenko's poem "Witch" in contact "text – recipient" on different levels of sound structure: from assonance, alliteration to rhyme (inner and final), which is one of the component of poet's phenomenon.

Key words: poem, appearance, sound, alliteration, assonance, rhyme, musical orchestration.

Істинний вірш початково закладений у самій стихії мови (А. Шопенгауер), а поет щоразу філогенетично повторює процес словонародження. Поетична творчість починається зі створення нових поєднань підготовленого словесного матеріалу. Що ж до самого художнього тексту, то він наділений особливою енергетичною силою, яка найбільш «віддає» свій позитив тісному контактіві «текст – реципієнт». Є. Маланюк стверджував, що у відсутності такої енергетичної зарядженості «вірш, хоч як технічно досконалий, зі всіма римами й алітераціями, залишається лише віршем» [4, 147]. Коли форма стає змістом, а зміст формою, з'являється

повнота художнього втілення: «Образами мислить поет», – казали нам; насамперед він мислить – звуками» [2] – стверджував Вяч. Іванов.

Кожен митець прагне довести свій твір до ідеалу. Якщо ж поет не досягає повної завершеності або ж навмисно її уникає, його твір зберігає відбиток того шляху, де елементи початкового віршоскладання не до кінця «висвічують» образи та зміст. Романтики та ранні символісти виділяли низку таких мінливих образів, які невизначено «мерехтіли» у колі звуків (і у цьому вбачали ознаку істинного натхнення).

Т. Шевченко, створюючи гармонію контактів, підсилював враження, зміст та образність творів звуковими прийомами. Гармонія досягалася не «тільки між його почуваннями й поетичним словом, але й між ритмом дрижання його схвильованої душі й ритмом звукового її виразу» [5, 255].

Риму Шевченка досліджувало багато науковців (М. Богданович, Д. Загул, Л. Стеценко, Г. Сидоренко, П. Волинський, Є. Шабліовський, В. Коптілов, Н. Костенко), що припускалися різних думок. Наприклад, М. Максимович у ХІХ ст. докоряв поету у бідності рим («Недостатність освіти та лінь заважали йому строго поставитися до своїх творів, оброблювати їх» [1, 186], а Н. Чамата у ХХ ст. вважає, що у Шевченка «бездоганне чуття віршової форми» [7, 41].

У коло наших зацікавлень потрапила поема Тараса Шевченка «Відьма» (1847, 1858) [8, 264] (метрику й ритміку якої ми досліджували раніше), що привернула увагу не тільки змістово-образною а й звуковою побудовою. Сприймаючи думку багатьох дослідників про те, що у творах поета більшість рим неточних та граматичних дієслівних (як ознака народнопісенності), на матеріалі даного тексту хотілося б довести відмінну думку, домовившись про деякі поняття щодо даної категорії. Оскільки підрахунок вівся не тільки серед парних рядків, а й серед груп рядків, відповідно, й поділ рими здійснювався на рівні груп. Але в групах, які об'єднують від 2-х слів до 15-ти, можуть зустрічатися як точні рими, так і неточні, як граматичні, так і різнограматичні. Вважаючи нижченаведений аналіз умовним, прагнемо,

насамперед, дослідити звукопис не тільки у римових групах, а й у словах та реченнях.

За нашими підрахунками у поемі «Відьма» 107 слів (з 484) залишилися незаримованими, решта – 377 – містять точне або неточне співзвуччя віршорядків. Якщо згрупувати їх, вимальовується така картина: 22 % всієї кількості рядків – неримовані, а 78 % – римовані. І якщо серед римованих груп 2 % – дактилічні рими, 14 % – чоловічі, 82 % – жіночі, 2 % – різнонаголошені, то серед клаузул приблизно такий же розподіл, тільки з урахування ще й гіпердактилічних, яких є мінімальний відсоток (*покриткою, кинулася*), дактилічних – 4 %, чоловічих – 18 % та жіночих – 77 %. Наявність більшої кількості жіночих клаузул підтверджує думку Н.Чамати про те, що у Шевченка «досить багато непарних рядків <...> мають хореїчне, рідше ямбічне розташування наголосів» [7, 57].

Поліметрія твору (коломиїковий розмір, 12-вірш, різностопний ямб, хореїчні рядки) та enjambement створюють цікаві ритмічні та римові ходи. У «парність» віршорядків, як одній з ознак народнопісенності, можуть «вриватися» або не римовані рядки, або з'являються рими через один – кілька рядків. Подекуди створюється певна «ланцюговість» рими, до складу якої входять і точні, і неточні рими: *годувала – ховала – вимощала – ходила – домовину – робили – положили – сховали – билина – осталась – осталося – ходила – носила – бгала – оддавала – оженила*. Як бачимо, змінюючи кінцеві звуки (то голосні *а – и – у*, то подібні приголосні *л – н*) такий ряд накопичив енергію руху нещасливого життя (а останні п'ять рим – віршорядки весільної пісні, як антитеза до такого існування і нездійсненна мрія). Такі римові «ланцюги» частіше виникають у групах, в яких є неточні рими та дієслівні граматичні рими: *походжала – пишалась – снилось – утопилась* або *насміялись – втопилась – одпочила – діждалась*, де змінні *а – о*, наголошені *а – и* та нарощення *сь* плавко «тримають» оповідь жінки.

Збільшення кінцевих звукових співзвуччя породжує рими змісту (Д. Самойлов): *була – привела – сповила – однесла – пропила – утилась*

(оповідь жінки-покритки про народження близнят). У пісні про дітей цікава ланка утворюється з точних рим, одна група з яких омонімічна: *діти* (іменник) – *де діти* (дієслово) – *потопити* – *подушити* – *пропити*, в якій відчувається розпач матері при народженні байстрят.

Найчастіше саме неточні різнограматичні рими несуть змістове наповнення тексту (оскільки звуки легко змінюють один одного, не порушуючи потік думки): *буде* – *друже* – *байдуже*; *одпочине* – *домовині* – *тином*.

Шевченкова рима рухома. Вона виникає у потрібний час і римове очікування не завжди справджене, тобто рима може виникнути у зовсім несподіваному місці, наприклад, через 3 – 6 рядків: *спочинеш* – *покинеш* – *загину* (через шість рядків) – *баговинні* – *одпочину* – *дитину*, або ж: *ти* – *цять* – *лежить* – *сходить* (різнонаголошена) (через п'ять рядків) – *одружить* – *положить* – *жить*.

Серед граматичних дієслівних груп (53 групи) – 68 % точних рим, 32 % – неточних; іменникових (18 груп) – 44 % точних, 56 % – неточних; серед прикметникових усього дві пари слів, рима однієї з яких точна, іншої – неточна. Серед різнограматичних (57 груп) – 38 % точних, 67 % – неточних. Як бачимо, саме граматичні дієслівні рими виходять на високий рівень точності (такі співзвуччя є ознакою фольклоризму, і пізніше, на початку ХХ століття вважалися не надто високо майстерними у віршуванні). Народне віршування, як відомо наснажувало поета все життя. Але олітературити, знайти нові можливості для техніки вірша, поєднати з класичними зразками, було однією з найхарактерніших рис поезії Т. Шевченка (опрацювання народних тем, сюжетів, символів, віршової техніки). У цьому напрямку трохи дивною нам видалася позиція Смаль-Стоцького, який прагнув знайти систему для пізнання мистецтва віршування Шевченка [5, 233], і на цій же сторінці він відповідає, що «система в Шевченка дійсно є, система музично-ритмічна».

Значна кількість розвідок, присвячених аналізу творів поета, доводить, що у шевченкознавстві вже вироблені певні схеми щодо розуміння мови митця, його образів, ритміки, метрики, рими тощо. Г. Сидоренко стверджує, що «"Неточність" рими стає характерною ознакою всієї творчості Шевченка, і це не тільки не послаблює ритм, а, навпаки, звільняє його від обов'язкових сковуючих рамок...» [6, 63]. Наші підрахунки доводять це твердження серед кінцевих римових груп, де 52 % – неточні рими, а 48 % – точні.

Серед неточних рим поеми «Відьма» велика кількість асонованих (*пити – молитись, недолею – помо□лється, баба – рада, пана – ката, па□ни – на□ми*) та алітерованих (*Україну – сина, лакеї – покої, продать – завдають, научала - лічила*). Зустрічаються нарощені рими (*люде – судять, Маріула – минулась, пити – молитись, гаю – Дунаю – погуляю – скупаюсь, допустили – помолилась, діти – подітись*), йотовані (*проклятий – шукати*), різнонаголошені (*чу□ла – була□*), складні (*побудеш – дальш буде*) графічні алітеровані (*присняц:а – вранці, кицю – напиц:а – криниці*). При незначних відхиленнях у кількості «точна – неточна» рима, серед параметрів «бідна – достатня – багата» (ми враховуємо і опорні звуки одного ряду (*людей – дітей, колись – не журиць, хати – спати*)) розрив збільшується до якості «неповна». Тут кінцеве співзвуччя найчастіше «віддає» опорний звук іншому слову ліворуч від наголосу, або ж навпаки: *бага□тому - убо□гому*; інколи відбувається «змішання» різних та подібних звуків, коли слух не одразу «вихоплює» різницю у вимові: *ніко□му – комо□рі, ді□ток – кві□ти*. А взагалі достатня рима тримається класичного зразка: *пала□ти – придба□ти; насмія□лись – діжда□лась, втопи□лась – одпочи□ла*.

Широкі можливості дослідження нам надають внутрішні комплекси співзвуч поеми. Давні зразки народної творчості свідчать про укоріненість явища рими, яке «похідне від інших типів співзвуч, зокрема алітерацій, до яких слід зараховувати й асонанси» [6, 124]. Звісно, як і у кінцевих співзвуччях, у внутрішніх римових конструкціях часто виникають названі процеси: *попрощалась – помолилась, носила – плечима, тяжко – страшно*;

різноскладові: *лягаючи – встаючи, добрі – добро, таку – суку, нечестивий – занести*. За свідченням Г.Сидоренко, нарощена рима була однією перших форм неточної рими: *ходила – молилась, цигане – звичайне, цигане – марно*, що інколи може породжувати й різнонаголошеність: *боюся – соромлюся*.

Асонанс і алітерація можуть охоплювати і фрази, і цілі рядки:

Судом судять.

*Сама собі вона шептала
І тяжко, страшно усміхалась.*

Бери мене. У Бендери.

*Кажуть люде, що суд буде,
А суду не буде.*

І марою за собою.

В аналізованому творі внутрішня рима представлена неточними співзвуччями, лише подекуди зустрічаються точні. Найчастіше останні виступають в одному віршорядку у ролі однорідних дієслівних присудків: *без кадила, без кропила; квітчалась, пишалась; співала, танцювала; доробили, положили; сушити, варити*.

Що ж до строфіки твору, то можна сказати, що поема «Відьма» – це своєрідне строфоїдне утворення (зразки якого притаманні ліро-епічним творам Т.Шевченка), що поділяється на фрагменти за сюжетом (емфаза, діалог жінки з циганом, оповідь жінки) та вставними піснями (коломийки весільні та побутові, шумка).

Аналіз фонічних прийомів поеми Т.Шевченка «Відьма» довів нам невіддільність стилю поета від народнопісенності. Найяскравіше такий зв'язок втілений у ролі наголосу (ритму, ритміці та «локалізації» однакових звукових комплексів: суфіксів, кореня, закінчень), римуванні дієслівних закінчень та суміжному римуванні, різних видів неточної рими (асонована, алітерована, нарощена). При видимій простоті, стимульованої народнопісенним віршем, в поемі виникають складні звукові сполуки та

конструкції. Рими Т.Шевченка, за словами Г.Сидоренко, яка порівнює їх із непомітною пташкою, «...допомагають розвиватись поетичному баченню світу» [6, 128].

Література:

1. Зеров М. Лекції з історії української літератури (1798 – 1870) / Микола Зеров / [Під ред. Дорін В., Горзлін і Оксани Соловей]. – Видання Канадського інституту українських студій: Вид-во Мозаїка, 1977. – 271 с.
2. Іванов Вяч. К проблеме звукообраза у Пушкина. <http://imwerden.de/cat/modules.php?name=books&pa=showbook&pid=1283>
3. Кудряшова О. Ритміка поеми Тараса Шевченка «Відьма». – Дрогобич, 2007.
4. Маланюк Є. Книга спостережень / Євген Маланюк. – Торонто, 1962. – Т.1.
5. Смаль-Стоцький. Т.Шевченко. Інтерпретації. – Черкаси: Брама, 2003. – 366 с.
6. Сидоренко Г. Ритміка Шевченка / Г.К.Сидоренко. – К.: вид-во Київського університету, 1967. – 183 с.
7. Чамата Н.П. Ритміка Т.Г. Шевченка / Н.П.Чамата. – К.: Наукова думка, 1974. – 175 с.
8. Шевченко Т. Відьма. Поема // Шевченко Тарас. Кобзар. – К.: Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка, 1993. – С.264–270.